

“ILTIFOT” NUTQIY AKTINING BADIY MATNDA VOQELANISHINING FREYM MODELİ TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.035>

Rajabov Elshod Erkinovich
Navoiy davlat universiteti

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslikda turli lisoniy sathlarning muloqot jarayonida shakllanishini tahlil qilish, ularning semantik-struktur xususiyatlarini belgilash navbatdagi dolzarb masalalardandir. Nutqiy muloqot jarayonining muayyan bir ko‘rinishini modellashtirish freym tahlili orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, freym tahlili badiiy matnni antroposentrik tamoyil asosida tadqiq qilish uchun mukammal vositadir. Badiiy matnda verballashgan iltifot aktining freym modelini ishlab chiqqan holda tahlil qilish orqali nutqiy muloqot faoliyatining kognitiv xaritasini yaratish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy muloqot, antroposentrik tamoyil, nutqiy akt, badiiy matn, freym, freym modeli, freym modeli tahlili, lingvokognitiv tadqiq, “iltifot” nutqiy akti, kommunikativ maqsad, kommunikativ vaziyat, kommunikativ natija

FRAME MODEL ANALYSIS OF THE OCCURRENCE OF THE SPEECH ACT “PLIANCE” IN A LITERATURE TEXT

Rajabov Elshod Erkinovich
Navoi State University

Abstract: In modern linguistics, analyzing how different linguistic levels are formed in the process of communication and determining their semantic-structural features are among the most pressing issues. Modeling a specific type of speech communication process is carried out through frame analysis. In particular, frame analysis serves as an effective tool for studying literary texts based on the anthropocentric principle. By analyzing a frame model of the speech act of “compliment” as verbalized in a literary text, it becomes possible to create a cognitive map of speech communication activity.

Keywords: speech communication, anthropocentric principle, speech act, literary text, frame, frame model, frame model analysis, linguocognitive research, the speech act of “compliment,” communicative goal, communicative situation, communicative outcome

Kirish. Hozirgi kunda tilshunoslar lingvistik kategoriyalar asosida hosil bo'lgan konseptlar tasnifi va ularning kognitiv xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanmoqdalar. Til hodisalariga kognitiv yondashuvning rivojlanishi uni bizning ongimiz va aqlimizning konseptual hamda kognitiv tuzilishlaridagi ma'lumotlar manbai sifatida tushunishga yordam beradi. Lingvokognitiv tadqiq orqali til tizimining axborotni qayta ishlashdagi roli nutq yaratilish va idrok etilishi nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Shunday ekan, tilni bilish mexanizmi, bilimlarni aks ettirish, saqlash va uzatish, lisoniy bilimlarni modellash (kognitiv xaritasini yaratish) kabi navbatdagi muammolar yechimi bizni o'z-o'zidan lingvokognitiv tadqiqning boshqa metodlariga murojaat qilishga undaydi.

Antroposentrizm doirasida nutqiy aktlarning badiiy matnda voqelanishi masalasi muallif, qahramon va kitobxon o'rtasidagi murakkab kommunikativ munosabatlarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, iltifot nutqiy akti badiiy matnda nafaqat muloqot vositasi, balki muloqot ishtirokchilari xarakterini ochish, ijtimoiy maqomini belgilash va milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettirish vazifasini ham bajaradi. Badiiy matnda iltifot nutqiy akti ko'pincha kommunikativ vaziyat, nutqiy etiket me'yorlari va kommunikativ intensiya bilan bog'liq holda yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham iltifot ifodasini faqat lisoniy birliklar doirasida emas, balki uni tashkil etuvchi kognitiv komponentlar majmui sifatida tadqiq etish zarurati kelib chiqadi.

Mazkur holatda freym modeli iltifot nutqiy aktining badiiy matndagi voqelanish mexanizmini ochib beruvchi samarali tahlil vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Iltifot nutqiy akti freym modelida adresant va adresat o'rtasidagi muayyan kommunikativ vaziyatda tashkil topgan strukturaviy sxema sifatida voqelanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ma'lumki, inson har qanday axborotni qabul qilish jarayonida oldindan tayyor strukturalardan foydalanishni va mazkur qolipli tuzilmalar axborotni eslab qolish, xotirada saqlash vazifasini yengillashtiradi. Demak, inson xotirasida iz qoldirgan oldingi tajriba yangi axborotning faol idrok etilishiga imkon beradi.

Kognitiv tilshunoslikda konsept atamasi bilan bir qatorda qo'llanib kelayotgan tushunchalardan biri freym bo'lib, u ingliz tilida "ramka", "qolip", "andoza" kabi ma'nolarni anglatadi. Mazkur atama birinchi marta Ch.Fillmor tomonidan tilshunoslikka tatbiq etilgan. Ch.Fillmor "freym" tajribani andozaga soluvchi kognitiv tuzilma bo'lib, lisoniy birliklar vositasida shakllanishini aytadi: "freymlar so'zlar bilan ifodalangan konseptlarni tushunishni ta'minlaydigan kognitiv strukturalardir" (Jo'rayeva M, 2016: 47).

Freym murakkab bilim tuzilmasi sifatida ma'noni anglash imkonini beradi, ular til birliklarini tushunish va qo'llash uchun zarur bo'lgan fon bilimni ta'minlaydi. Ch.Fillmor freym larni tushunish modeli sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, ma'no u

bilan bog‘liq bo‘lgan freymdan mustaqil holda anglanishi mumkin emas. Freymilar bilimni ifodalashning asosiy usuli hisoblanadi, biroq ular inson tajribasining uzluksiz ravishda boyib borishi natijasida doimiy ravishda o‘zgarib va takomillashib boradi (Ashurova D, 2018: 25).

Freym muayyan bir tushunchaning konseptual verballashuvini va inson kognitiv faoliyatining mexanizmini ochib beradigan model hisoblanadi. Sh.Safarov “Kognitiv tilshunoslik” nomli risolasida “freym” kechayotgan voqea-hodisaning aksi bo‘lib, birgalikda harakatga tushadigan va bir-birini “qo‘zg‘atadigan” mantiqiy idrok elementlarining o‘zaro munosabati asosida yuzaga keladigan tuzilma ekanligini e’tirof etadi hamda buning natijasida freym ko‘p qismli va ko‘p tabaqali voqea - tuzilma ko‘rinishini olishini uqtiradi (Safarov Sh, 2006: 45).

Sh.Safarovning talqiniga ko‘ra, “freym” tushunchasi voqealar kechimini tasvirlashda birmuncha qulayliklar tug‘diradi. Freym nazariyasi kognitiv tilshunoslikka xos bo‘lgan ma’noning qomusiy hodisa sifatida qarash an’anasi talablariga to‘liq javob beradi. Muloqot muhitining aniq bir ko‘rinishini modellashtirish freym tahlilining ustuvor jihatlaridan biridir. Til tabiatining ma’no ifodasiga xoslangan jihatlaridan xabardor bo‘lish uchun, bir tomondan, muloqot matnida u yoki bu ko‘rinishda namoyon bo‘ladigan voqelik parchasini qolipli tasvirlash malakasiga ega bo‘lish lozim bo‘lsa, ikkinchidan, ushbu tasvirda lisoniy bilimning voqelanishini ham aks ettirish talab qilinadi. Freymilar muloqot matnining mazmunini anglashni osonlashtiradi. Ular asosidagi tahlil matnlarni tasniflash, uslubiy belgilarini aniqlashga imkon beradi (Safarov Sh, 2013: 243).

D.Xudoyberganovanning fikricha, freym u yoki bu tipik vaziyatning keng hajmli prototipi bo‘lib, matn yaratilishi jarayonida kognitiv kontekst vazifasini bajaradi (Xudoyberganova D, 2013: 15).

“Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da keltirilishicha, freym - muayyan tushuncha atrofida uyushgan bilimlarning mazmun birligi. Freym tez-tez takrorlanib turuvchi ma’lum bir vaziyat hamda uning tuzilishi haqidagi bilim va fikrlarni uzatuvchi kognitiv modeldir (Xudoyberganova D, 2024: 25).

Sh.Usmonovanning talqiniga ko‘ra, freym u yoki bu obyekt yoxud hodisani tasvirlovchi o‘lchovlar tizimini ifodalaydi. Fanda modellashtirilgan aniq hodisalar, odatda, freym tamoyiliga ko‘ra tavsiflanadi. Har qanday nutq freymining tuzilishida nutq subyekti, nutq obyekti yoki adresat, motiv yoki ehtiyoj, niyat yoki nutqiy maqsad, nutqiy muloqotning mazmuni va predmeti, lisoniy yoki semiotik vositalar tavsifi e’tiborga olinadi (Usmonova Sh, 2014: 3).

M.Jo‘rayeva esa o‘z monografiyasida freym haqida olimlarning nazariy qarashlarini umumlashtirgan holda, atamaga quyidagicha ta’rif beradi:

Freym bu - turli xil axborot va situatsiyalarni universal sistema tarzida bayon qiluvchi, kognitiv-struktur tiplari asosida standart bilimlar majmuini har xil modellar

va har xil til birliklari yordamida ifoda etuvchi, ko'p komponentli konseptdir. Freymlar to'g'ridan-to'g'ri nutqning muloqot jarayonida ishtirok etadi va ekstralingvistik bilimlar dunyosini o'zida aks ettiradi. U inson ongida ma'lumotlarni saqlash yo'lidir. Freymlar insonning umri davomida yig'gan ijtimoiy-madaniy ma'lumotlariga asoslanadi (Jo'rayeva M, 2016, 53).

Demak, tilshunoslik orqali biz til qanday qilib konseptlarni kodlashtirilishini tahlil etamiz. Bu ma'no eksplikatsiyasi va freym tahlili hamda konseptual analiz, konseptual metaforalar tahlillari yordamida amalga oshiriladi (Rahmatova M, 2021: 87).

Tahlil va natijalar. Xullas, lisoniy tafakkur faoliyati jarayonida hosil bo'ladigan kognitiv tuzilmalarni tadqiq qilishning keng tarqalgan usullaridan biri freym tahlili metodidir. Mazkur tahlil ma'no qanday qolip asosida tashkil topishini aniqlashga qaratiladi, ya'ni voqea-hodisa, holat yoki nutqiy vaziyat tayyor bilimlar tuzilmasi orqali ochib beriladi. Freym tahlili badiiy matnda yashirin kognitiv tuzilmalarni aniqlaydi, nutqiy birliklarning vaziyatga bog'liqligini ko'rsatadi, bu orqali matnning antroposentrik mohiyatini namoyon qiladi.

Badiiy matnda "iltifot" nutqiy aktining freym tahlili quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qahramonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatni ochadi;
- tarixiy davrga xos etiket va mentalitetni ko'rsatadi;
- iltifotning badiiy funksiyasini aniqlaydi;
- muallif dunyoqarashini aks ettiradi;
- iltifot faqatgina so'z (lisoniy birliklar) vositasida emas, balki ijtimoiy vaziyat modeli sifatida ko'rishga yordam beradi.

"Iltifot" freymi bu - maqto'v, e'tirof, hurmat ifodalovchi nutqiy vaziyatning kognitiv modeli bo'lib, quyidagi slotlar (tugunlar)dan tashkil topadi:

- adresant - iltifot ko'rsatuvchi shaxs;
- adresat - iltifot yo'naltirilgan shaxs;
- obyekt - iltifot asoslangan jihat, xususiyat (jasorat, go'zallik, xizmat kabi);
- nutqiy ifoda shakli - iltifotni yuzaga chiqaruvchi lisoniy (leksik, morfologik, sintaktik vositalar) birliklar;
- kommunikativ maqsad - iltifotdan ko'zlangan niyat (yaqinlashish, ko'ngil olish, hurmat bildirish);
- kommunikativ vaziyat - iltifot nutqi qo'llanayotgan makon va zamon;
- kommunikativ natija - iltifotning ta'siri qanday natijaga ega bo'lishi.

Demak, "iltifot" freymi quyi subfreymlar, ya'ni komponentlar bilan to'ldirilgan slotlardan iborat bo'ladi. Freymni tashkil etuvchi barcha slotlar o'zaro chambarchas bog'langan bo'ladi va bir-birini taqazo etadi. Har bir slot muayyan bir vaziyatning shart-sharoitlarini ko'rsatadi hamda o'ziga xos belgi-xususiyatlar majmuyiga ega bo'ladi.

Biz ham yuqorida qayd etilgan freym modeli slotlari asosida tarixiy mavzudagi badiiy asarlardan olingan matnlarda voqelangan "iltifot" nutqiy aktining kognitiv modelini ishlab chiqishga harakat qilamiz. Zero, har qanday matn muayyan bir freym ifodasidir.

Davrlar o'tishi bilan har bir xalq va jamiyatning o'ziga xos milliy va umuminsoniy qadriyatlari yuzaga kelgan va avloddan avlodga o'tib kelgan. Shu tariqa milliy-madaniy qadriyatlar shakllana borgan. Ular, o'z navbatida, inson tafakkurida aksiologik bilim zaxirasi bo'lib xotirada muhrlanadi va mental birlik freymnlarni hosil qilishda ishtirok etadi.

"Ulug'bek xazinasi" romanida Mirzo Ulug'bek va Ali Qushchining o'zaro muloqoti orqali Ulug'bek oddiy bir xalq vakiliga hukmdor sifatida emas, balki shogirdiga nutqiy iltifot ko'rsatgan bir ustoz sifatida gavdalantiriladi:

Mirzo Ulug'bek qo'llarini shogirdining yelkasiga qo'ydi.

- *Haq taolloga shukurkim, o'z pushtikamarimdan bo'lgan farzandlarimdan yolchitmasa-da, senday shogird ato qildi... - Mirzo Ulug'bek qaltiragan qo'llari bilan Ali Qushchini quchoqlab, peshanasidan o'pdi...*

Ustod bilan shogird ko'z yoshidan tillari lol, qattiq quchoqlashganlaricha jimgina qotib qoldilar. (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi)

Mazkur parchada aktuallashgan "iltifot" aktining freym tahlili quyidagicha bo'ladi:

- adresant (iltifot ko'rsatuvchi shaxs): humdor (Mirzo Ulug'bek);
- adresat (iltifot yo'naltirilgan shaxs): shogird (Ali Qushchi);
- obyekt (iltifot asoslangan jihat, xususiyat): shogirdning ustozga bo'lgan sadoqati;
- nutqiy ifoda shakli (iltifotni yuzaga chiqaruvchi lisoniy birliklar): *Haq taolloga shukurkim, senday shogird ato qildi;*
- kommunikativ maqsad (iltifotdan ko'zlangan niyat): ustozning o'z shogirdidan faxrlanishi, unga sadoqatli bo'lganidan minnatdor bo'lishi;
- kommunikativ natija (iltifotning ta'siri qanday natijaga ega bo'lishi): ustozning shogirdiga qilgan iltifoti ular o'rtasidagi ishonch, sadoqat, mehr-oqibat tuyg'ularini yana-da mustahkamlashga xizmat qiladi.

"Yulduzli tunlar" romanida Qutlug' Nigor xonim birinchi marta muvaffaqiyatsizlikdan keyin alam azobidan qiynalayotgan hamda yana Samarqand yurishini boshlamoqchi bo'lgan Boburni bu yo'ldan qaytarish niyatida bo'ladi. Ona va o'g'il o'rtasidagi nutqiy muloqotda bu maqsad iltifot harakati vositasida aktuallashadi:

Qutlug' Nigor xonim endi o'n besh yoshga kirgan o'g'lining bu talashlar va adovatlarga aralashmasdan, o'z mulkida osoyishta hukm surishini istardi. U Boburning alamdand o'zgarib ketgan yuziga onalarcha qayishib qaradi-yu, unga joni dilini bergisi kelib gapirdi:

- *Boburjon, so 'zimga ishonimg, bu besh kunlik dunyo sizning kuyunishingizga arzimaydir!*

Onasi o'g'lini podshoh bo'lmasidan oldingi nomi bilan atab, mehri tovlanib gapirgani Boburga juda yoqimli tuyuldi. Bir lahza u o'zini mehribon bir onaning beg'am, betashvish bo'taloq o'g'lidek sezdi-yu, yelkasidagi katta yuk yerga tushgandek yengil tortdi. (P.Qodirov. Yulduzli tunlar)

Ushbu matn orqali anglashilgan "iltifot" ifodasi esa quyidagicha freym tahliliga ega bo'ladi:

- adresant (iltifot ko'rsatuvchi shaxs): ona (Qutlug' Nigor xonim);
- adresat (iltifot yo'naltirilgan shaxs): farzand (Bobur);
- obyekt (iltifot asoslangan jihat, xususiyat): farzandining jasurligi, yosh bo'lishiga qaramasdan davlat ishlarini yuritishga chanqoqligi;
- nutqiy ifoda shakli (iltifotni yuzaga chiqaruvchi lisoniy birliklar): *Boburjon* (ona hukmdor bo'lsa-da farzandini erkalab ismi bilan murojaat qilishi)
- kommunikativ maqsad (iltifotdan ko'zlangan niyat): onaning farzandini xavf-xatarlardan qaytarish va o'z yurtida osoyishta yashashiga ko'ndirish;
- kommunikativ natija (iltifotning ta'siri qanday natijaga ega bo'lishi): mehribon onaning erkalab gapirganini eshitgan farzandning ruhiy kechinmalarida o'zgarish bo'ladi.

"Ulug'bek xazinasini" romanida Mirzo Ulug'bek keksalik chog'ida oshiq bo'lib qolgan qiz - Bibi Yulduzga o'z nutqida xushmuomalalik va iltifot bilan munosabatda bo'ladi. Ular o'rtasidagi muloqot jarayonida Mirzo Ulug'bek nutqida juda ta'sirchan va obrazli jumlar bilan oliyjanoblik ko'rsatadi:

Mirzo Ulug'bek yuragi yana tuz sepganday achishib, qizning ikki yuzidan o'pdi.

- *Yaratgan egam o'zi asragay, - dedi-yu, o'pkasi to'lib, davom etdi: - Hayotim poyonida izlay-izlay arang topgan yorug' yulduzim. G'urbatli kunlarimni, qorong'u tunlarimni yoritgan shamchirog'im. Nadomatlar bo'lg'aykim, seni baxtli qilolmadim. Kechir meni, yorug' yulduzim...* (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasini)

Mazkur matn orqali anglashilgan "iltifot" nutqiy harakatining freym tahlili quyidagicha:

- adresant (iltifot ko'rsatuvchi shaxs): oshiq (Mirzo Ulug'bek);
- adresat (iltifot yo'naltirilgan shaxs): ma'shuqa (Bibi Yulduz);
- obyekt (iltifot asoslangan jihat, xususiyat): yorning go'zalligi, oshiqning unga bo'lgan sof samimiy tuyg'ulari;
- nutqiy ifoda shakli (iltifotni yuzaga chiqaruvchi lisoniy birliklar): *yorug' yulduzim, qorong'u kunlarni yoritgan shamchirog'im* (oshiqning yoriga shunday vositalar bilan murojaat qilishi)
- kommunikativ maqsad (iltifotdan ko'zlangan niyat): oshiq o'z yorini baxtli qilolmaganligi uchun chuqur nadomatda ekanligini ifodalash;

Yuqorida guvohi bo'lganimizdek, "iltifot" tushunchasi badiiy matnda turli freymlarni hosil qiladi. Badiiy matnning freym tahlili natijasida o'zbek madaniyatiga xos turli qadriyatlar jonlantiriladi va ular milliy timsollar, obrazlarda aktuallashadi.

Freym kommunikativ vaziyatni tashkil etish va lisoniy shaxsning muayyan voqea-hodisalardagi ishtirokini belgilovchi tamoyillarga asoslanadi. Freym tahlili bilimning tuzilmaviy va funksional jihatdan modellashtirishdagi ahamiyatini o'zida namoyon qiladi.

Xulosa shuki, freym modeli inson ongining mental va psixik birliklarini, inson bilimi, malaka va tajribasini namoyon etuvchi axborot shaklini ifodalaydi, shu bilan birga, shaxsning matn orqali lisnoy omil - voqelikni idrok etishning kognitiv jarayonlarini, ruhiy, ijtimoiy, milliy-madaniy belgilarini, muloqotning diskursiv vazifa va xususiyatlarini ham oydinlashtirishga imkon beradi.

Xulosa. Bizningcha, mazkur ishda keltirilgan mulohazalar muloqot jarayonida yuzaga keladigan nutqiy aktlarning freym modeli va uning lingvokognitiv tahlili masalasi badiiy matnning kommunikativ-diskursiv xususiyatlarini aniqlash va tadqiq qilish vositasi ekanligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. D.Ashurova, M.Galiyeva. Cognitive linguistics. Toshkent, 2018.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, "Sangzor", 2006.
3. Safarov Sh. Semantika. Toshkent, "O'zME", 2013.
4. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Toshkent, "Fan", 2013.
5. Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent, "Bookmany print", 2024.
6. Usmanova Sh. Psixolingvistika. Toshkent, "Universitet", 2014.
7. Jo'rayeva M. Fransuz va o'zbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Toshkent, "Fan", 2016.
8. Rahmatova M. Olamning estetik manzarasi: qadriyatlar, madaniyat va til. Махачкала, Издательство "Апробация", 2021.